

تپه کرسف محوطه‌ای از دوره اسلامی میانی در شهرستان خدابنده استان زنجان

حامد زینفر*، ایمان مصطفی‌پور** و بهنام قبری*

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی و احد ابهر

** دانشجوی دکتری باستان‌شناسی پیش از تاریخ، دانشگاه تهران

چکیده

تپه کرسف، در جنوب غربی شهر کرسف و در شهرستان خدابنده استان زنجان قرار گرفته است. این اثر باقیمانده کوچکی است از تپه‌ای بزرگ‌تر که در متاسفانه در اثر فعالیت‌های انسانی از گذشته تا کنون، حجم بسیار کمی از آن باقی مانده است. به علت حجم بالای تخریب‌های صورت گرفته در محوطه و نجات بخش باقیمانده محوطه و جمع‌آوری حداکثر اطلاعات ممکن، تصمیم به کاوش در این محوطه گرفته شد. طی فعالیت‌های باستان‌شناختی در این محوطه، چند ترانشه و گمانه در ابعاد مختلف برای کاوش افقی و درک وضعیت معماری و نیز لایه‌نگاری و شناسایی تسلسل فرهنگی محوطه و نیز درک بهتر از وسعت محوطه و تشخیص هرچه بیش‌تر عرصه آن ایجاد گردید. با کاوش در این محوطه شواهدی از آثاری معماری از دوره میانی اسلامی (قرون ششم و هفتم هجری قمری) همراه با یافته‌های سفالی خصوصاً سفال‌های با نقش کنده زیر لعاب‌های سبز و سفید و سفالی خاص از این دوره با عنوان سفال نوع گروس بدست آمد.

واژگان کلیدی: زنجان، خدابنده، کرسف، قرون ششم و هفتم هجری، نقش کنده زیر لعاب (اسگرافیاتو)، سفال گروس.

درآمد

محوطه در بخش جنوب شرقی باغ پیش‌گفته قرار داشته و البته به نظر می‌رسد که امتداد آن به سمت جنوب تا نزدیکی جاده قیدار-بیجار کشیده می‌شود (تصویر ۳). این بخش درون باغ دیگری قرار داشته و بخش قابل توجهی از سطح محوطه در این قسمت نیز در گذشته تسطیح شده است. منطقه‌ای که محوطه در آن قرار دارد به طور کلی گوی دره (دره آبی) خوانده می‌شود. در جنوبی‌ترین بخش تپه مورد نظر اتاقی بلوک سیمانی قرار دارد که فعالیت‌های مرتبط با احداث استخر ماهی در شرق و شمال شرقی آن صورت پذیرفته است. این فعالیت‌ها به گونه‌ای است که در بخش شمال شرقی با استفاده از بیل مکانیکی یک کانال به عرض حدود ۴ متر با جهت شمالی-جنوبی احداث شده و امتداد کانال به حفره‌ای بزرگ می‌رسد

تپه کرسف، باقیمانده کوچکی است از تپه‌ای بزرگ‌تر که در اثر فعالیت‌های مرتبط با احداث باغ در زمان‌های گذشته و نیز فعالیت‌های جدید جهت ایجاد استخر پرورش ماهی، بخش بسیار کوچکی از آن سالم باقی مانده است. این محوطه درون یکی از باغ‌های جنوب غربی شهر کرسف در فاصله ۱/۵ کیلومتری آن (نقشه ۲ و تصویر ۱) از توابع شهرستان خدابنده استان زنجان قرار گرفته است. جاده موصلاتی قیدار-بیجار از حدود ۱۸۲ متری جنوب محوطه می‌گذرد (نقشه‌های ۱ و ۲). تپه کرسف در 36° ارتفاع ۱۸۳۰ متری از سطح آب‌های آزاد قرار دارد.

گرفته است. از نظر توپوگرافی، کوهستانی‌ترین و تا حدودی مرتفع‌ترین منطقه استان زنجان است و در ارتفاع متوسط ۲۰۵۰ متری از سطح دریا قرار دارد (نقشه‌های ۱ و ۲).

شهر کرسف به عنوان مرکز دهستان کرسف یکی از آبادی‌های بزرگ و پرجمعیت بخش مرکزی شهرستان خدابنده و در فاصله ۱۴ کیلومتری جنوب غرب شهر قیدار و ۷۴ کیلومتری جنوب شهر زنجان، در کنار جاده قیدار-بیجار قرار گرفته قرار دارد (نقشه ۲). از نظر مختصات جغرافیایی، کرسف در مختصات ۴۸ درجه و ۳۰ دقیقه طول شرقی و ۳۶ درجه و ۰۲ دقیقه عرض شمالی واقع شده است.

پیشینه پژوهشی

شهرستان خدابنده طی دو مرحله مختلف بررسی شده است. نخستین فصل در سال ۱۳۸۶ توسط فرزاد مافی و در بخش‌های افشار و بزینه‌رود انجام شد (مافی، ۱۳۸۶). دومین فصل در بخش‌های مرکزی و سجاس‌رود در سال‌های ۸۹-۱۳۸۸ و به سرپرستی محمدابراهیم زارعی صورت پذیرفت (زارعی و سیدزیدی، ۱۳۸۹). یک گمانه‌زنی نیز به سرپرستی یکی از نگارندگان در بقعه موسوم به قیدار نبی در بهار سال ۱۳۹۱ انجام گرفت (ذیفر، ۱۳۹۱). علاوه بر این بررسی‌ها، پژوهشی در بافت تاریخی بنای قاجاری حسینیه کرسف توسط میرموسی انیران انجام شده است (انیران، ۱۳۹۰).

اهداف و روش

نخستین هدف کاوش در این محوطه به مانند تمامی کاوش‌های نجات‌بخشی دسترسی به بیش‌ترین اطلاعات ممکن در زمان مشخص شده بود، چراکه حجم تخریب‌های صورت گرفته در محوطه بسیار زیاد بود و احتمال ادامه روند تخریب در صورت عدم رسیدگی نیز وجود داشت. در کنار آن یافت شدن یک قطعه کاسه سفالی سالم از نوع سفال گروس طی عملیات خاکبرداری احداث استخر، نویدبخش حضور پررنگ این نوع سفالی در محوطه و امکان شناسایی بهتر این گونه بود.

روش کاوش بر مبنای کانتکت‌بندی لایه‌های خاک و سازه‌های معماری استوار بود. در این شیوه هر لایه یا سازه

که تقریباً به صورت مدور کنده شده و قطر بیشینه آن حدود ۱۷ متر است (تصویر ۲). خاک حاصل از کندن حفره و نیز کانال در دو سوی کانال و نیز در مقابل اتاق پیش‌گفته بر روی سطح اصلی و اولیه محوطه انباشته شده است. متأسفانه این مسأله باعث گردیده تا تیم کاوش برای دسترسی به بافت اصلی محوطه، مجبور به جابجایی حجم زیادی از خاک با استفاده از تراکتور گردد که در روزهای نخست کاوش صورت پذیرفت و بخشی از خاک‌های انباشته شده در مقابل اتاق (شمال آن) با استفاده از تراکتور جابجا شد.

به علت تخریبات صورت گرفته طرح پژوهشی کاوش محوطه پس از هماهنگی با اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان زنجان به پژوهشکده باستان‌شناسی تقدیم شد و با اخذ مجوز از سوی پژوهشکده باستان‌شناسی، محوطه در بهار سال ۱۳۹۵ کاوش شد (ذیفر، ۱۳۹۵)!

طی کاوش در این محوطه، سه ترانسه و پنج گمانه آزمایشی بر سطح محوطه ایجاد گردید. ترانسه I با هدف کاوش افقی برای شناسایی آثار معماری، ترانسه‌های II و III با هدف لایه‌نگاری و گمانه‌های آزمایشی ۱ تا ۵ (با حروف اختصاری T.T. 1 تا T.T. 5) برای درک بهتری از وسعت محوطه و تشخیص هرچه بیش‌تر عرصه آن ایجاد گردیدند.

موقعیت طبیعی و جغرافیایی شهرستان خدابنده و شهر کرسف

شهرستان خدابنده یکی از شهرستان‌های هشتمین استان زنجان به مرکزیت شهر خدابنده است. این شهرستان از شمال به شهرستان ابهر و از شرق به شهرستان ابهر و استان قزوین، از جنوب به همدان و از غرب به استان کردستان محدود است. خدابنده در ۴۸ درجه و ۵۵ دقیقه تا ۴۷ درجه و ۵۰ دقیقه طول شرقی و ۳۶ درجه و ۲۵ دقیقه تا ۳۵ درجه و ۳۵ دقیقه عرض شمالی قرار

۱- اعضای هیأت کاوش عبات بودند از: حامد ذیفر (سرپرست هیأت)، ایمان مصطفی‌پور (معاون هیأت و سرپرست ترانسه‌های II، III و گمانه‌های آزمایشی ۱ تا ۵)، بهنام قنبری (عضو هیأت و سرپرست ترانسه I) و سرکار خانم سارا طهرانفر (طراح سفال). به علاوه جناب آقای ابوالفضل عالی کارشناس محترم اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان زنجان نیز ناظر امر کاوش در استان و آقای علی صدرائی ناظر قرارداد از طرف پژوهشکده باستان‌شناسی بودند.

به اتاقک مسکونی، از غرب به امتداد باغ و از شمال به خاک‌های انباشت شده منتهی می‌گردید.

کاوش در این ترانسه بخاطر امتداد یافتن برخی کانتکست‌ها به خارج از فضای ترانسه از سمت غرب با دو مرحله گسترش همراه بود. در مرحله اول یک متر از غرب اضافه شد که ابعاد ترانسه 5×4 متر افزایش یافت و در مرحله دوم نیز ۱ متر دیگر به سمت غرب افزوده شد اما این افزایش به سمت جنوب تنها ۳ متر ادامه داشته و گوشه جنوب غربی دست نخورده باقی ماند و در نتیجه ابعاد نهایی ترانسه شکلی به صورت (L) در ابعاد 4×6 متر رسید.

در نتیجه کاوش در ترانسه I پدیدارهایی^۲ چون دو پیت حفر شده درون لایه‌های رسوبی، یک ساختار سنگی مضطرب (۴) که درک کاربرد آن میسر نشد، دو انباشت از قلوه‌سنگ‌های بزرگ، یک نهشته خاک و خاکستر و چندین لایه رسوبی که همگی خاک بکر محوطه بودند شناسایی گردید. کاوش در این ترانسه تا عمق ۵۳۰ سانتی‌متری زیر نقطه ثابت ترانسه (کنج شمال شرقی ترانسه) پیش رفت. هیچ سازه شاخص معماری برجایی از این ترانسه به دست نیامد و تنها ساختاری که می‌توان آن را بخشی از یک سازه بزرگ‌تر دانست، احتمالاً یک دیوار سنگ چین (کانتکست ۱۰۳) با جهت شمالی-جنوبی بوده که به شدت مضطرب شده و نظم اصلی خود را از دست داده است.

لازم به توضیح است فعالیت‌های مربوط به باغداری و درختکاری لایه‌های زیرین این قسمت از محوطه را به شدت آشفته کرده است. کانتکست‌های کاوش شده از نظر فراوانی مواد فرهنگی خصوصاً سفال فقیر هستند و تنها در کانتکست ۱۰۵ که یک پیت است و کانتکست ۱۱۰ که یک نهشته خاک و خاکستر است بیش‌ترین تعداد مواد فرهنگی (عمدتاً سفال) به دست آمد. مواد فرهنگی دیگر این ترانسه به ترتیب فراوانی شامل استخوان، یک قطعه شی آهنی دیسکی‌شکل، یک قطعه شی سفالی نیم‌دایره‌ای و یک قطعه سنگ ساب شکسته است.

ترانسه II

ترانسه II با هدف لایه‌نگاری و درک تسلسل و توالی دوره‌های

معماری یک کانتکست محسوب می‌شود. شماره‌گذاری کانتکست‌ها و شماره ثبت یافته‌ها با توجه به شماره هر ترانسه یا گمانه صورت گرفته که در ترانسه‌ها شامل یک عدد سه رقمی است که رقم صدگان تابع شماره ترانسه است مثلاً در ترانسه I کانتکست ۱۰۱، در ترانسه II کانتکست ۲۰۱ و در ترانسه III کانتکست ۳۰۱. شماره کانتکست‌ها و شماره ثبت یافته‌ها در گمانه‌های آزمایشی عددی چهاررقمی است که رقم هزارگان تابع شماره گمانه آزمایشی است مثلاً کانتکست ۵۰۰۱ در گمانه آزمایشی ۵ (ذیفر، ۱۳۹۵: ۲).

شرح کاوش

همان گونه که پیش‌تر ذکر آن گذشت، در این محوطه سه ترانسه با شماره‌های I، II و III به ترتیب برای شناسایی سازه‌های معماری و نیز درک تسلسل فرهنگی محوطه و پنج گمانه آزمایشی برای درک بهتر وسعت و تشخیص عرصه آن کاوش شدند.

توانسه I

ترانسه I با ابعاد اولیه 4×4 متر تقریباً در مرکز محوطه در فاصله نزدیک به دیواره غربی گودال بزرگ حفر شده در محوطه و مقابل اتاقک موجود در این قسمت در جهت شمال ایجاد شد (تصویر ۳). با توجه به تخریب بخش اعظم محوطه توسط بولدوزر و حفر گودالی با دهانه نزدیک به ۱۷ متر و عمق ۱۶ متر، هدف از ایجاد ترانسه I در این قسمت از محوطه و در نزدیک‌ترین فاصله به گودال حفر شده که در واقع هسته مرکزی محوطه را از بین برده است، شناسایی آثار و سازه‌های احتمالی برجای^۱ و باقی مانده از استقرار موجود در محوطه بود.

با توجه به انباشت خاک‌های حاصل از حفر گودال بزرگ به دور گودال و به وجود آمدن تلی از خاک در محوطه برای ایجاد این ترانسه قبل از شروع کاوش، بخشی از خاک‌های انباشت شده، با بیل مکانیکی تا سطح اصلی محوطه به داخل گودال ریخته شد تا محل ایجاد ترانسه آماده شود. ترانسه در محلی باز شد که از شرق به گودال بزرگ حفر شده، از جنوب

لبه تپه ایجاد شد. امتداد ترانشه در جهت شمال-جنوب دو متر بوده و طول امتداد شرقی-غربی آن متناسب با شیب این بخش متغیر است. سطح این ترانشه نیز پیش از شروع کاوش با خاک انباشته شده حاصل از کندن کانال پوشیده شده بود و علت انتخاب این بخش از محوطه درست به مانند ترانشه II وجود رج‌های قلوه‌سنگ‌های بزرگ در ابعاد Pebble و boulder با جهت شمالی-جنوبی در عمقی تقریباً مشابه با نمونه‌های ترانشه II بود. شیبی که ترانشه بر روی آن ایجاد شد نسبتاً تند بوده و جهت شیب شرقی-غربی است.

کاوش در این ترانشه تا عمق ۲۸۰ سانتی‌متری زیر نقطه ثابت اندازه‌گیری ترانشه (کنج شمال شرقی) ادامه یافت و درست زیر سازه سنگی یافت شده، خاک بکر شناسایی گردید. حداکثر ضخامت نهشته‌های باستان‌شناختی در این ترانشه ۱۴۰ سانتی‌متر است. با کاوش در این ترانشه، کانتکست‌هایی شامل نهشته‌های باستان‌شناختی، سازه معماری (دیوار و کف سنگی) و لایه رسوبی شناسایی گردید.

گمانه‌های آزمایشی

به هنگام کاوش نجات‌بخشی در محوطه کرسف، تصمیم بر آن شد تا به منظور داشتن درک بهتری از وسعت محوطه، جمع‌آوری اطلاعات با توجه به حجم تخریب‌ها و نیز تشخیص هرچه پیش‌تر و بهتر عرصه محوطه، پنج گمانه آزمایشی ۱ تا ۵ (با حروف اختصاری T.T. 1 تا T.T. 5) کاویده شوند. ابعاد تمامی آن‌ها ۱×۱ متر است.

گمانه آزمایشی شماره ۱ (T.T. 1) در فاصله ۱۹ متری شمال غرب ترانشه I و در بخش غربی باغ ایجاد گردید. کاوش در این گمانه تا عمق ۱۳۲ سانتی‌متر از لبه گمانه ادامه داشت و در این عمق به دلیل رسیدن به یک ساختار سنگی کاوش در آن متوقف شد. گمانه آزمایشی شماره ۲ (T.T. 2) در فاصله ۱۱ متری شمال گمانه آزمایشی ۱ و بر سطح زمین دست‌نخورده باغ ایجاد گردید. کاوش در این گمانه تا عمق ۱۳۶ سانتی‌متر از لبه گمانه ادامه یافت و در این عمق بکر بودن خاک مورد تأیید قرار گرفت. گمانه آزمایشی شماره ۳ (T.T. 3) در فاصله ۲۸ متری شمال شرق گمانه آزمایشی ۲ و ۲۶ متری شمال غرب ترانشه II

موجود در محوطه در فاصله حدود ۱۵ متری شمال شرق ترانشه I و حدود ۲۲ متری شمال شرق ساختمان بلوکی صاحب باغ (تصویر ۳)، در شیب داخلی دیواره غربی کانال کنده شده توسط لودر برای احداث استخر ماهی و در عمق حدود یک متری از لبه تپه ایجاد شد. امتداد ترانشه در جهت شمال-جنوب سه متر بوده و طول امتداد شرقی-غربی آن متناسب با شیب این بخش متغیر بود. سطح ترانشه (و به طور کلی این بخش از محوطه) با خاک انباشته شده حاصل از کندن کانال پوشیده شده بود. در قسمت‌های بالاتر ضخامت این لایه انباشتی بیش‌تر است. علت انتخاب این بخش از محوطه برای ایجاد ترانشه لایه‌نگاری نخست وجود رج‌های قلوه‌سنگ‌های بزرگ در ابعاد pebble و boulder با جهت شمالی-جنوبی در برش ایجاد شده بود و دیگر اینکه حجم خاک دپوشده در این بخش بر روی لایه‌ها کم‌تر از سایر نقاط بود. شیبی که ترانشه بر روی آن ایجاد شد نسبتاً تند بوده و جهت شیب نیز غرب به شرق است.

به علت قرار داشتن ترانشه در شیب، کنج‌های جنوب شرقی و شمال شرقی در عمق بسیار پایین‌تری نسبت به دو کنج دیگر و درست بر کف کانال ایجاد شده توسط لودر قرار دارند. البته نقطه جنوب شرقی به علت شیب ملایم شمالی-جنوبی کانال پایین‌تر از کنج شمال شرقی است. کاوش در این ترانشه تا عمق ۲۴۰ سانتی‌متری زیر نقطه ثابت اندازه‌گیری ترانشه (کنج شمال غربی) ادامه یافت و درست زیر سازه سنگی شناسایی شده در محوطه خاک بکر شناسایی گردید. بیش‌ترین ضخامت نهشته‌ها در نیمه شمالی ترانشه برابر با ۲۳۲ سانتی‌متر و کم‌ترین ضخامت نهشته‌ها در نیمه جنوبی برابر با ۲۱۶ سانتی‌متر است. با کاوش در این ترانشه، کانتکست‌هایی شامل نهشته‌های باستان‌شناختی، سازه معماری (دیوار) و لایه رسوبی تشخیص داده شد.

ترانشه III

ترانشه III نیز با هدف لایه‌نگاری و درک تسلسل و توالی دوره‌های موجود در بخش دیگری از محوطه در فاصله حدود ۱۲ متری شمال شرق ترانشه I و حدود ۹ متری جنوب شرق ترانشه II (تصویر ۵ و تصویر رنگی ۱۴) در شیب داخلی دیواره شرقی کانال کنده شده توسط لودر و در عمق حدود ۳ متری از

سفال‌های این گونه پوشش نداشته و معدودی از آن‌ها پوشش گلی رقیق در بیرون دارند. تمامی سفال‌های این گونه به جز درپوش‌ها و دسته‌ها چرخ‌ساز بوده و پخت مناسبی دارند که نشانگر کنترل سفالگر بر دما و حرارت کوره است. تعداد کمی از سفال‌های این گونه دارای نقوش کنده و افزوده فشاری هستند. نقوش کنده بصورت خطوط افقی موج و ساده، دواير کنده شده بر سطح خطوط افقی و همچنین در مواردی بصورت دواير توخالی (روی درپوش) هستند که همگی در بیرون ظروف بکار رفته‌اند. نقوش افزوده فشاری به تعداد کم بصورت نقوش طنابی، نوار افقی و موج با اثر فشار بر سطح این نوارها دیده می‌شوند و بیش‌تر در خمره‌های متوسط و بزرگ اجرا شده‌اند (تصاویر ۴ و ۵).

رایج‌ترین فرم‌ها در گونه بدون لعاب شامل کاسه‌های عمیق با دهانه‌باز (طرح ۲: ۴)، کاسه‌های عمیق با لبه‌های تقریباً عمود بر بدنه (طرح ۲: ۳ و ۱)، دیگچه‌ها و خمره‌های متوسط و کوچک با دهانه‌باز و دهانه‌بسته (طرح ۲: ۲ و طرح ۳: ۱)، خمره‌های بزرگ با نقوش کنده یا افزوده فشاری (طرح ۵: ۱ و طرح ۷: ۱)، کوزه‌های گردن کوتاه (طرح ۳: ۲) است. همچنین درپوش‌هایی در اندازه متوسط و کوچک به همراه کف‌های تخت نیز در بین سفال‌های این گونه وجود دارد (طرح ۳: ۱۱-۸).

سفال لعاب‌دار در دو نوع لعاب‌دار ساده و منقوش طبقه‌بندی می‌شود. این گونه نیز همچون گونه قبلی، دارای پخت مناسبی بوده و از نظر کیفیت ساخت در دو گروه متوسط و ظریف قرار می‌گیرد. آمیزه بکار رفته در این گونه نیز مواد معدنی و کانی بوده که در سفال‌های گروه ظریف تراکم آن زیاد است. هر دو گروه ساده و منقوش این گونه چرخ‌ساز بوده و رنگ خمیره آن‌ها در بیش‌تر موارد نخودی و کم‌تر قهوه‌ای است. لعاب بیش‌تر در داخل ظرف و گاهی در هر دو طرف ظروف بکار رفته است. رنگ لعاب‌های بکار رفته در این سفال‌ها سبز تیره، سبز روشن، سفید و آبی است. در همه نمونه‌های منقوش لعاب‌دار، نقوش به صورت کنده زیر لعاب (سگرافیتو یا سگرافیتو)^۱ هستند که با رنگ تیره‌تر از زمینه سفال مثل خطوط

ایجاد گردید. این گمانه درست در کنار بخشی از باغ قرار دارد که برای کاشت انگور استفاده شده و تخریبات جدید بر روی آن انجام نشده است. کاوش در این گمانه تا عمق ۸۵ سانتی‌متری از کنج شمال شرقی گمانه ادامه یافت و در این عمق کاوش به علت بکر بودن خاک متوقف گردید. گمانه آزمایشی شماره ۴ (T.T. 4) در فاصله ۱۴ متری شرق گمانه آزمایشی ۳ و ۱۹ متری شمال ترانشه II بر سطح صاف زمین دست‌نخورده باغ ایجاد شد. کاوش در این گمانه تا عمق ۷۰ سانتی‌متر ادامه یافت و به علت رسیدن به شواهد معماری کاوش در آن متوقف شد. گمانه آزمایشی شماره ۵ (T.T. 5) در فاصله ۱۲ متری شرق گمانه آزمایشی ۴ و ۲۹ متری شمال شرق ترانشه II ایجاد گردید. این گمانه در بخشی از باغ که سالم و دست‌نخورده از تخریبات امروزی بود، ایجاد و کاوش در آن در عمق ۷۲ سانتی‌متری از کنج شمال غربی به علت بکر بودن خاک متوقف گردید.

یافته‌های کاوش

سفال

قطعات سفال بیش‌ترین فراوانی را در میان یافته‌های محوطه کرسف دارند. در مجموع از کاوش فصل اول ۳۵۱ تکه سفال از ترانسه‌ها و گمانه‌های ایجاد شده بر سطح محوطه بدست آمد. این قطعات به تفکیک ترانسه‌ها و گمانه‌ها عبارتند از: ترانسه I ۶۹ قطعه، ترانسه II ۱۶۰ قطعه و ترانسه III ۲۵ قطعه، گمانه آزمایشی ۱، ۱۰ قطعه، گمانه آزمایشی ۲، ۶۷ قطعه، گمانه آزمایشی ۳، شش قطعه، گمانه آزمایشی ۴، سه قطعه و در نهایت گمانه آزمایشی ۵، ۱۲ قطعه. سفال‌های یادشده به دو گونه اصلی تقسیم می‌شوند: گونه سفال بدون لعاب و گونه سفال لعاب‌دار که فراوانی گونه نخست بیش‌تر است.

سفال بدون لعاب در دو طیف رنگی نخودی و قهوه‌ای و در دو نوع ساده و منقوش است که سفال قهوه‌ای‌رنگ بیش‌ترین تعداد را دارد. خمیره این سفال نیز در دو رنگ نخودی و قهوه‌ای است. انسجام خمیره و کیفیت ساخت همگی این سفال‌ها متوسط بوده و آمیزه بکار رفته در آن‌ها از جنس مواد کانی (عمدتاً شن ریز و در موارد معدودی درشت) است. بیش‌تر

(Kervran, 1977: 141, 599)، از شرق آپادانا با لعاب سبز (Fig. 44) و از لایه‌های اسلامی شاتور نمونه‌های دارای لعاب سبز (Boucharlat & Labrousse, 1979: 221, Fig. 70) معرفی شده‌اند. نمونه‌های سبک گروس از منظر تکنیک ساخت، شیوه نقش‌اندازی و جنس و رنگ لعاب مشابه با نمونه‌های بدست آمده از شرق کردستان و منطقه زنجان مانند منطقه گروس و یاسوکنند (کامبخش‌فرد، ۱۳۸۰؛ کریمی و کیانی، ۱۳۶۴؛ مورگان، ۱۳۸۴: شکل‌های ۱۱۸ تا ۱۲۱ و ۱۳۲؛ دانتی، ۱۳۸۶: تصاویر رنگی الف، ت، ج، چ، ح؛ Pope, 1977: 612; Fehérvári, 2000: 86-88; Watson, 2004: 261-62) محوطه‌هایی چون امامزاده عقیل یاسوکنند هستند (بیگ‌محمدپور، ۱۳۸۴) قابل مقایسه هستند.

سفال نقش‌کننده زیر لعاب در گستره وسیعی از سرزمین‌های اسلامی رواج داشت و پژوهشگران منشاء تولید آن را در مصر (فهروری، ۱۳۸۸: ۲۷) و رشد آن را در میان‌رودان، سوریه و ایران می‌دانند (Fehérvári, 1973). در سفال نوع گروس تکنیک نقش‌کننده زیر لعاب صورت می‌گرفت (توحیدی، ۱۳۸۵: ۲۶۷). در نواحی غرب و شمال غرب ایران طی قرون نهم و دهم میلادی [قرون سوم و چهارم هجری] سفال‌های اسگرافیاتو بی‌پیرایه و منقوش گلابه‌ای ساده ساخته می‌شد. در قرون یازدهم و دوازدهم میلادی [قرون پنجم و ششم] نوع خاصی از این سفال با تکنیک شانلو ساخته می‌شد که اغلب با نام سفال گروس شناخته می‌شوند که نام خود را از محلی در کردستان ایران [منطقه بیجار و یاسوکنند] گرفته‌اند. نقوش این ظروف تم‌های سنتی ایران را نشان می‌دهد که در میان دلان ایرانی به گبری شهرت دارند. این ظروف در هر منطقه تقلیدی و به صورت محلی تولید می‌شده است. شواهد بدست آمده از بررسی‌های باستان‌شناختی نشان می‌دهد ظروف اسگرافیاتو در بسیاری مراکز کوچک تولید می‌شدند (مورگان، ۱۳۸۴: ۱۰۴). ظروف اسگرافیاتو از نوع گروس بیش‌ترین تعداد سفال لعاب‌دار تا حدود ۱۳۰۰ میلادی [تا پایان قرن هفتم هجری] را تشکیل می‌دهد (مورگان، ۱۳۸۴: ۱۰۵). شانلو در اصل تکنیکی برای نقش‌اندازی روی ظروف بود؛ در سفالگری، این تکنیک یک قدم رو به جلو در تزئین اسگرافیاتو بود و در آن نقوش از روی

سبز تیره یا سیاه زیر لعاب سبز رنگ و یا خطوط قهوه‌ای زیر لعاب سفید دیده می‌شوند. نقوش شامل خطوط کنده افقی در داخل و بیرون (بیش‌تر در زیر لبه)، خطوط کنده عمودی و یا مورب، خطوط کنده نیم دایره و منحنی‌های منظم، خطوط کنده زیگزاگی بین خطوط افقی و خطوط کنده گیاهی (۴) (شبه درخت سرو) هستند که در مواردی ترکیبی از این خطوط در سطح ظروف اجرا شده است. در بیش‌تر موارد نقوش در داخل ظروف اجرا شده‌اند اما نمونه‌هایی با نقش‌کننده در بیرون ظرف هم بدست آمده است (تصویر ۶ و تصویر رنگی ۱۵). فرم‌های رایج در میان سفال‌های لعاب‌دار عبارتند از: کاسه‌های کوچک دهانه‌باز (طرح ۶: ۱ و ۲)، کاسه‌های متوسط عمیق دهانه‌باز و دهانه‌بسته (طرح ۵: ۱ و طرح ۲: ۵)، کاسه‌هایی با لبه عمود بر بدنه (طرح ۲: ۹) و بشقاب با لبه تخت (طرح ۹: ۳). بخشی از این سفال‌ها از نوع اسگرافیاتو شناخته شده در سایر مناطق ایران بوده و برخی نیز نوعی سبک محلی در ساخت سفال نقش‌کننده زیر لعاب هستند که با نام سفال گروس (دارای تکنیک شانلو) شناخته می‌شوند و در گستره وسیعی از شمال غرب تا غرب ایران و از محوطه‌های شاخصی چون بنای ایلخانی تخت سلیمان و لایه ایلخانی تپه حسنلو (حسنلو I) (دانتی، ۱۳۸۶) بدست آمده‌اند. مشابه سفال‌های رایج اسگرافیاتو از ری (Pezard, 1920: Pls. IX & XXXVI; Treptow, 2007: 37) تورنگ تپه گرگان (Gardin, 1987: 157, Fig. 32) بدست آمده است. برخی نمونه‌های مشابه از نظر فرم از نیشابور یافت شده مانند یک بشقاب که اگرچه فرم آن مشابه طرح ۹: ۳ در این مقاله است اما دارای نقش‌کننده زیر لعاب پاشیده بوده (Wilkinson, 1973: 79, Nos. 28a,b) و قدیمی‌تر است. از نیشابور (تپه مدرسه و تپه سبزپوشان) تعداد زیادی کاسه با نقش‌کننده زیر لعاب سبز نیز بدست آمده است (Wilkinson, 1973: 249-251, Nos. 40-50). همچنین از لایه‌های اسلامی آپادانا و شهر شاهی در شوش چنین سفال‌هایی با لعاب‌های زرد، سبز و آبی (Hardy-Guilber, 1984: 189: Fig. 28)، از شهر شاهی با لعاب سبز (Rosen-Ayalon, 1974: Fig.)

قسمت عمده ظروف گبری متعلق به قرن دوازدهم است و شاید بعضی از آن‌ها نیز در قرن یازدهم ساخته شده باشند (دیماند، ۱۳۸۳).

یافته‌های ویژه

یافته‌های ویژه بدست آمده از فصل اول کاوش محوطه کرسف از دو ترانسه I و II بدست آمده‌اند و مجموع آن‌ها به تعداد انگشتان یک دست است. قطعه‌ای گرد از جنس آهن به ضخامت حدود ۷ سانتی‌متر و قطر ۱۵ سانتی‌متر از ترانسه I بدست آمده که کاملاً اکسیده شده و کاربری آن نامشخص است (تصویر ۷). از همین ترانسه یک قطعه سنگ ساب به طول ۱۷ و عرض ۱۵ سانتی‌متر بدست آمد که بر سطح آن آثار ساییدگی دیده می‌شود (تصویر ۸). یک شی سفالی نیم‌دایره شکسته به قطر حدود ۷ سانتی‌متر و ضخامت حدود ۱/۵ میلی‌متر که کاربری آن مشخص نیست نیز از ترانسه I یافت شد (تصویر ۹).

از ترانسه II نیز تکه‌هایی از یک ظرف شیشه‌ای بدون تزئین و کاملاً پوسیده و به اصطلاح صدف‌زده بدست آمد که ضخامت این تکه‌ها به ۱ میلی‌متر می‌رسد (تصویر ۱۰). علاوه بر آن یک قطعه مشته سنگی که قسمتی از بدنه آن شکسته و اثر کوبش و ضربه بر سطح آن دیده می‌شود نیز از همین ترانسه یافت شد (تصویر ۱۱).

بحث

همانگونه که ذکر آن گذشت از کاوش در ترانسه‌های I، II و III و پنج گمانه آزمایشی در محوطه کرسف (تصویر ۳) آثار معماری چندانی بدست نیامد و این موضوع بحث و تحلیل در خصوص این محوطه را سخت‌تر می‌نماید. مهم‌ترین نکته قابل ذکر در خصوص معماری در این محوطه بر اساس نتایج حاصل از کاوش در ترانسه‌ها و گمانه‌ها و نیز با استفاده از برش‌های ایجاد شده توسط لودر در کانال و حفره بزرگ این است که سنگ‌های رودخانه‌ای و قواره‌نشده در ابعاد boulder و در موارد کم‌تری cobble مهم‌ترین مصالح به کار رفته در معماری هستند. در ترانسه‌های II و III که تنها شواهد قابل اتکای

گلابه بریده و جدا می‌شد درحالی‌که در تکنیک اصلی اسگرافیاتو نقوش روی گلابه کنده می‌شدند. امروزه می‌دانیم که این تکنیک در ایران احتمالاً در قرون ۱۲ و اوایل سیزدهم میلادی [قرون ششم و هفتم هجری] رایج بوده است (Fehérvári, 2000: 87). این سفال در دوره سلجوقی در نقاط مختلف در چند گروه جالب توجه پیدا شده و گرچه تزئینات این ظروف مفصل است، ولی معمولاً آن‌ها را برای استفاده طبقه روستایی می‌ساختند. یک گروه که در شمال ایران پیدا شده و به ناحیه آمل یا زنجان نسبت داده می‌شود، دارای تزئین بریده شده اشکال حیوانات و پرندگان روی زمینه طرح‌های طوماری است. لعاب این ظروف بی‌رنگ ولی با طرح‌های تزئینی به اسلوب ظروف ساخت چین دوره تانگ به رنگ زرد قهوه‌ای و سبز و ارغوانی نقش شده است. این تزئینات دارای بسیاری از صفات مشخصه دوره سلجوقی است و تاریخ ساخت آن‌ها را باید قرن دوازدهم میلادی (ششم هجری) دانست (دیماند، ۱۳۸۳). آنگونه که توحیدی عنوان می‌کند در این نوع سفال که با نام نوع آمل یا آق‌کند شناخته می‌شود، تزئین کنده روی لعاب انجام می‌شود (توحیدی، ۱۳۸۵: ۲۶۷). بهترین نوع ظروف گبری اغلب به ناحیه همدان و زنجان نسبت داده می‌شود ولی اخیراً آن‌ها را متعلق به گروس و بخصوص یاسوکنند می‌دانند. این ظروف که شامل ابریق و کاسه و کاشی به اندازه‌های مختلف است با اشکال انسانی و حیوانات و پرندگان و کتیبه کوفی و اشکال نباتی طوماری تزئین گردیده است. این اشکال یا روی ظروف حک و بریده شده یا اینکه اطراف طرح طوری بریده‌اند که خود طرح تزئینی برجسته جلوه می‌کند. لعاب آن‌ها معمولاً زردرنگ است که گاهی رنگ سبز و ارغوانی نیز به آن اضافه شده است. اگرچه بعضی از قطعات این نوع ظروف دارای طرح تزئینی عالی است ولی معمولاً تزئینات این ظروف خشن و بدون دقت نقش شده و این از خصوصیات ظروف مخصوص روستاییان است. تاریخ ساخت این ظروف مختلف ذکر شده است. بعضی آن‌ها را متعلق به قرن هشتم و نهم (دوم و سوم هجری) می‌دانند و عده‌ای از نظر اسلوب حروفی کوفی آن‌ها را به قرن یازدهم و دوازدهم (پنجم و ششم هجری) نسبت می‌دهند. شواهد و مدارک جدید تاریخ متاخر را تایید می‌کند و می‌توان گفت که

ترانشه‌های II و III و شیوه چینش سنگ‌ها در آن‌ها و همچنین مشابهت تکه‌سفال‌های گمانه مذکور با این دو ترانشه شاید بتوان این آثار را مرتبط با شواهد معماری و از یک دوره دانست. نکته قابل ذکر دیگر هم تراز بودن قلوه‌سنگ‌های یافت‌شده در این گمانه با آثار معماری ترانشه‌های II و III است.

در ترانشه II تنها سازه معماری مربوط به دیواری سنگی است که در جهت نزدیک به شمال-جنوب امتداد داشته و به نظر می‌رسد این سازه سنگی مربوط به دیوار بیرونی یک فضای معماری است و امتداد شمالی آن در خارج از ترانشه در اثر خاکبرداری اخیر از بین رفته است. سنگ‌های در ابعاد boulder و cobble مصالح استفاده شده در این سازه بوده که سه رج از آن باقی است. تمامی ساختار این سازه سنگی بر روی لایه‌ای متراکم و ریزدانه قرار دارد که خاک بکر محوطه محسوب می‌گردد (تصویر ۱۶). شواهد معماری در ترانشه III جالب‌تر است جایی که قسمتی از یک فضای معماری بدست آمده. این فضا از دو دیوار عمود برهم ایجاد شده است. دیوار طولانی‌تر به طول ۱۲۰ سانتی‌متر از قلوه‌سنگ‌های در ابعاد boulder و cobble با جهت شمال‌غربی-جنوب‌شرقی ساخته شده و بر دیوار دیگری با جهت شمال شرقی-جنوب غربی عمود است. دیوار دوم از تخته‌سنگ‌های در ابعاد boulder ساخته شده و پنج رج از آن باقی است (تصویر ۱۷). ارتفاع باقی‌مانده از دیوارهای سنگی بین ۵۰ تا ۶۵ سانتی‌متر است. در فضای ایجاد شده بین این دو دیوار چندین تخته‌سنگ کوچک و بزرگ چیده شده که به گمان سنگ‌فرش بوده‌اند. متأسفانه بخش‌های دیگر این فضا در اثر خاکبرداری‌های جدید بریده شده و از بین رفته است. به مانند ترانشه II آثار معماری بدست آمده در این ترانشه نیز مستقیماً بر روی خاک بکر قرار داشته و نشان می‌دهد که محوطه کرسف دارای یک مرحله معماری بوده است. شواهد به دست آمده از گمانه‌های آزمایشی ۱ و ۴ نیز مؤید همین امر است.

از گمانه‌های آزمایشی ۲، ۳ و ۵ هیچ اثر معماری بدست نیامد و تنها آثار درون آن‌ها تکه‌سفال‌هایی هم‌دوره با سفال‌های سایر ترانشه‌ها است؛ ولی از گمانه آزمایشی ۴ به جز تکه‌سفال‌های ساده و لعاب‌دار دوره اسلامی میانی، تعدادی

معماری را دارند، ملاتی از هر جنس بین این قلوه‌سنگ‌ها تشخیص داده نشد؛ این مسأله یا بیانگر خشکه‌چین بودن سازه‌هاست یا از بین رفتن ملات گلی بین سنگ‌ها به مرور زمان. بحث جزئی‌نگرتر در خصوص معماری را از ترانشه I آغاز می‌کنیم که در آن آثار شاخص، برج و قابل اتکا از سازه‌های معماری بدست نیامد. ساختاری سنگی و مضطرب در این ترانشه یافت شد که مشخص نیست در گذشته یک سازه سنگی چون دیوار بوده و یا در اثر دخل و تصرف‌های سپسین شکل گرفته است (تصویر ۱۲)؛ به جز آن یک چاله و دو انباشت قلوه‌سنگی نیز در ترانشه I شناسایی شد. از درون چاله مذکور که درون لایه‌های رسوبی کنده شده بود مقادیر زیادی تکه‌سفال‌های شکسته (ر.ک. به بخش سفال) و استخوان‌های حیوانی بدست آمد (تصویر ۱۳). دو انباشت قلوه‌سنگی یاد شده به احتمال فراوان حاصل جابجایی‌ها و تخریب‌های بافت اصلی محوطه طی سالیان گذشته است. این انباشت‌های سنگی در جنوب شرقی، شمال غربی و غرب ترانشه قرار گرفته‌اند (تصویر ۱۴). هیچ نوع نظمی از این سنگ‌ها استنباط نمی‌گردد و بافت خاک اطراف این سنگ‌ها نیز چیزی جز فعالیت‌های باغداری و فرسایش طبیعی در گذر زمان را به ذهن متبادر نمی‌سازد. با این وجود برای حصول اطمینان بیش‌تر، کاوش در ترانشه I تا عمق پنج متری از لبه ترانشه ادامه یافت و خاک بکر در این بخش مشخصاً از عمق سه متری شروع می‌شد. با توجه به عدم وجود معماری برج و نیز حضور چاله زباله یافت شده آیا می‌توان این بخش را در حاشیه و لبه شمال غربی محوطه در گذشته قلمداد نمود؟ ممکن است چنین باشد چراکه شواهد حاصل از کاوش گمانه‌های آزمایشی ۱، ۲ و ۳ و دیواره جنوبی حفره بزرگ ایجاد شده با لودر که آثار معماری در دیواره آن تا عمق حدود ۲/۵ متر از لبه دیده می‌شود، تا حدودی با این فرض هم‌خوانی دارند. از گمانه آزمایشی ۱ (T.T.I) آثار آشفته‌ای از سنگ‌های نامنظم (تصویر ۱۵) به همراه تعداد اندکی تکه‌سفال‌های دوره اسلامی بدست آمد. احتمالاً نزدیکی آثار برجای مانده در ترانشه به سطح زمین و فعالیت‌های باغداری در سالیان گذشته باعث تخریب و آشفته‌گی شدید در لایه‌های فرهنگی این بخش شده است؛ اما با توجه به شواهد معماری بدست آمده از

گستره اصلی محوطه در این بخش قرار داشته و محدوده آن تا کنار جاده اصلی قیدار-بیجار و یا حتی آن‌سوی جاده امتداد می‌یافته است؛ هرچند که تیم کاوش مجوز کاویدن باغ جنوبی را نداشت. در واقع آثار و شواهد معماری بدست آمده از کاوش نمایانگر بخش کوچکی از یک استقرار بزرگ‌تر تا بخش‌های جنوبی‌تر است و محدوده کاوش شده حد نهایی آن را در بخش شمال نشان می‌دهد؛ پراکندگی آثار به گونه‌ای است که حتی ممکن است گستره محوطه تا جاده قیدار-بیجار و یا حتی آن‌سوتر کشیده شده باشد که متأسفانه در بخش جنوبی به علت تسطیح، احداث باغ و کشیدن جاده و در بخش شمالی به واسطه تسطیح، فعالیت‌های باغداری و در نهایت ساخت استخر پرورش ماهی، بافت اصلی این محوطه تاریخی از میان رفته است. علاوه بر آن وجود دو چاله بزرگ و کوچک در ترانسه I که درونشان با خاک و خاکستر و مواد دورریز پر شده بود ممکن است نشانگر این موضوع باشد که محل قرارگیری ترانسه I احتمالاً در حاشیه شمال غربی استقرار اصلی بوده و ممکن است ساکنان محوطه این چاله‌ها را برای ریختن زباله‌هایشان درون لایه‌های رسوبی حفر کرده باشند.

سفال‌های لعاب‌دار و بدون لعاب بدست آمده از کاوش محوطه کرسف در تمامی ترانسه‌ها و گمانه‌های ایجاد شده یکدست و همسان هستند و یک دوره فرهنگی را نشان می‌دهند. عمده سفال‌های لعاب‌دار منقوش محوطه از گونه نقش‌کنده زیر لعاب معروف به سفال *اسگرافیاتو* و بخش دیگری از آن‌ها نیز نشانگر یکی از سفال‌های بومی منطقه شمال غرب و غرب ایران با نام سفال سبک گروس هستند. بر این اساس و با توجه به حضور سفال‌های *اسگرافیاتو* و گروس می‌توان محوطه را به طور نسبی به قرون ششم تا هشتم هجری تاریخ‌گذاری نمود.

سپاسگزاری

از جناب آقای مهندس بهشتی، رییس محترم پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری برای تامین هزینه‌های کاوش و از سرکار خانم دکتر چوبک، رییس محترم پژوهشگاه باستان‌شناسی برای صدور مجوز کاوش سپاسگزاریم. در ضمن از آقایان ابوالفضل عالی و علی صدرايي ناظرین محترم اداره کل میراث فرهنگی

قلوه‌سنگ در غرب گمانه به طول یک متر در جهت جنوب به شمال بدست آمد که هرچند نظم و چیدمانی خاص در آن‌ها دیده نمی‌شود (تصویر ۱۸) اما نکته جالب هم‌ترازی آن‌ها با آثار معماری ترانسه‌های II و III و گمانه آزمایشی ۱ است. نکته جالب دیگر اینکه این قلوه‌سنگ‌ها تقریباً در امتداد سازه سنگی ترانسه II است. این موارد در کنار سفال‌های محوطه به تاریخ نسبی قرون ششم و هفتم هجری قمری خصوصاً سفال نوع گروس بیانگر تک‌دوره‌ای بودن محوطه است.

در سایر قسمت‌های محوطه یا پشته باستانی که امروزه همچون گودالی بزرگ و عمیق جلوه‌گری می‌نماید، فضایی برای ایجاد گمانه آزمایشی وجود نداشت. از جنوب و شرق نیز محل مورد مطالعه به حصار بین دو باغ محدود می‌شود و قابلیت مطالعه میدانی و ایجاد گمانه در آن نبود، اگرچه به نظر می‌رسد که گستره اصلی محوطه در باغ بخش جنوبی‌تر قرار دارد که تیم کاوش مجوز گمانه‌زنی در آن را نداشت.

برآیند

آنچه با توجه به یافته‌های بدست آمده از گمانه‌ها و ترانسه‌های ایجاد شده در محدوده و گستره استقرار محوطه کرسف خصوصاً مقایسات سفالی قابل بیان است، وجود یک استقرار تک‌دوره‌ای اسلامی میانی و قابل تاریخ‌گذاری به قرون ششم تا اوایل قرن هفتم هجری قمری است که آثار معماری بدست آمده در ترانسه‌های II و III نمایانگر الگوی معماری این محوطه است. نکته جالب هم‌ترازی تقریبی آثار معماری دو ترانسه II و III و گمانه‌های آزمایشی ۱ و ۴ است که بر تک‌دوره‌ای بودن استقرار در کرسف صحه می‌گذارد. گمانه‌های ایجاد شده در شمال و غرب محوطه، بیانگر این هستند که محوطه کرسف در گذشته در این جهات گسترش نداشته و تنها بخش مرکزی، جنوبی و شرقی باغ (محل خاکبرداری شده فعلی) را در برمی‌گرفته که متأسفانه بخش اعظم آن تخریب شده و تنها بخش ناچیزی از آثار آن در برش محل خاکبرداری شده برجای مانده است. علاوه بر این به نظر می‌رسد با توجه به شباهت یافته‌های سفالی باغ دیگری که در جنوب محل کاوش قرار گرفته با سفال‌های کاوش احتمالاً

دوران اسلامی، کمال تشکر را داریم. در پایان جا دارد تا از آقای نقدی مسئول وقت اداره میراث فرهنگی قیدار و همچنین آقای شیرازی برای در اختیار نهادن برخی منابع تاریخی مرتبط با منطقه کرسف سپاسگزاری نماییم.

استان زنجان و پژوهشکده باستان‌شناسی تشکر می‌نماییم. از جناب آقای دکتر فیروز مهجور و دکتر محمداسماعیل اسماعیلی جلودار نیز برای در اختیار نهادن برخی منابع مرتبط با سفال

منابع

الف) فارسی

زارعی، محمدابراهیم و سیدمحمد سیدیزدی، ۸۹-۱۳۸۸، بررسی و شناسایی باستان‌شناختی شهرستان خدابنده (دهستان‌های آقبلاغ، حومه، خراورد، سجاس، سهرورد، کرسف)، ۳ جلد، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان زنجان (منتشر نشده).

انیران، میروسی، ۱۳۹۰، گزارش آسیب‌شناسی و طرح مرمت حسینیه کرسف، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان زنجان.

بیگ‌محمدپور، مهدی، ۱۳۸۴، گزارش فصل اول کاوش‌های باستان‌شناختی محوطه تاریخی امامزاده عقیل یاسوکنده، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کردستان (منتشر نشده).

فهروری، گزا، ۱۳۸۸، سفالگری جهان اسلام در موزه طارق رجب کویت، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.

توحیدی، فائق، ۱۳۸۵، فن و هنر سفالگری، (چاپ چهارم)، تهران: انتشارات سمت.

کامبخش‌فرد، سیف‌الله، ۱۳۸۰، سفال و سفالگری در ایران، تهران: انتشارات ققنوس.

دانتی، مایکل، ۱۳۸۶، تپه حسنلو، دوره ایلخانی، ترجمه علی صدراپی و صمد علیون، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

کریمی، فاطمه و محمدیوسف کیانی، ۱۳۶۴، هنر سفالگری دوره اسلامی ایران، تهران: انتشارات مرکز باستان‌شناسی ایران.

دیماند، موریس اسون، ۱۳۸۳، راهنمای صنایع اسلامی، (چاپ سوم)، ترجمه عبدالله فریار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

گروبه، ارنست جی، ۱۳۸۴، سفال اسلامی، جلد هفتم از گزیده ده‌جلدی مجموعه هنر اسلامی گردآوری دکتر ناصر خلیلی، ترجمه فرناز حائری، تهران: نشر کارنگ.

ذیفر، حامد، ۱۳۹۱، گزارش گمانه‌زنی و کاوش باستان‌شناختی بقعه قیدار نی(ع) به منظور بررسی وجود سردابه، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان زنجان (منتشر نشده).

مافی، فرزاد، ۱۳۸۶، گزارش فصل اول بررسی باستان‌شناسی شهرستان خدابنده (استان زنجان)، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان زنجان (منتشر نشده).

مورگان، پیتر، ۱۳۸۴، «اسگرافیاتو، انواع و پراکندگی»، در: سفال اسلامی، جلد هفتم از گزیده ده‌جلدی مجموعه هنر اسلامی گردآوری دکتر ناصر خلیلی، ترجمه فرناز حائری، تهران: نشر کارنگ، صص ۱۲۰-۱۰۳.

_____، ۱۳۹۵، گزارش نهایی کاوش باستان‌شناختی محوطه کرسف، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان زنجان (منتشر نشده).

(ب) غیرفارسی

Boucharlat, R., & Labrousse, A., 1979, "Une sucreire d'époque islamique sur la rive droite du Chaour a Suse, I. Description et essai d'interprétation des structures", *Cahiers de la DAFI*, Vol. 10, pp. 155-176.

Fehérvári, G., 1973, *Islamic Pottery: A Comprehensive Study Based on the Barlow Collection*, London: Faber and Faber.

—————, 2000, *Ceramics of the Islamic World in the Tareq Rajab Museum*, London & New York: I.B. Tauris and Company.

Gardin, J.C., 9 87, "La Céramique Islamique", In: *Fouilles de Tureng Tepe, Vol. 1: Les Périodes Sassanides et Islamiques*, Boucharlat, R., & Lecomte, O., (Eds.), pp. 121-170.

Hardy- Guilber, C., 1984, "Les Niveaux Islamiques du Secteur Apadana-Ville Royale", *Cahiers de la DAFI*, Vol. 14, pp. 121-209.

Kervran, M., 1977, "Les Niveaux Islamiques du Secteur Est Oriental du Tépé de l'Apadana, 2 partie, le Materiel Ceramique", *Cahiers de la DAFI*, Vol. 7, pp. 75-162.

Pezard, M., 1920, *La Céramique Archaïque de l' Islam et ses Origines*, Paris; Geuthner.

Pope, A.U., 1977, *A Survey of Persian Art*, 16 Vols., Tehran: Soroush press.

Rosen-Ayalon, M., 1974, "La Poterie Islamique de Suse, Ville Royale de Suse IV", *MDP*, Vol. L. Paris: Geuthner.

Treptow, T., 2007, *Daily life Ornamented, The Medieval Persian City of Rayy*, Oriental Institute Museum Publications No. 26, Chicago.

Watson, O., 2004, *Ceramics from Islamic Lands*, London: Thames & Hudson in association with the al-Sabah Collection, Dar al-Athar al-Islamiyyah, Kuwait National Museum.

Wilkinson, C.K., 1973, *Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period*, The Metropolitan Museum of Art, Greenwich.

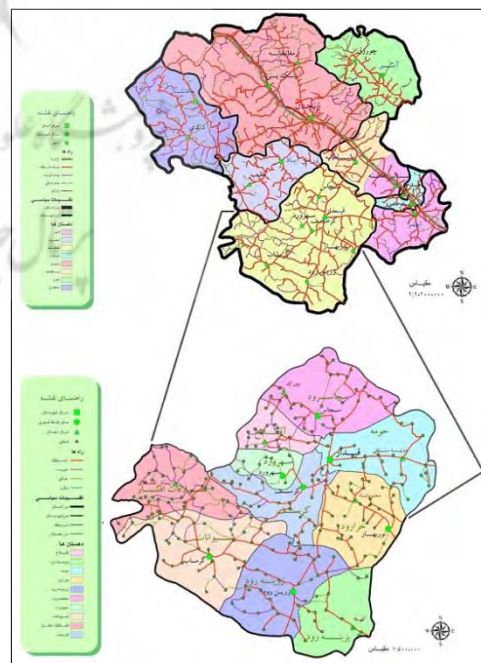
(ج) اینترنتی

وبگاه سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان زنجان
www.zanjan.mporg.ir

تصاویر

نقشه ۲: شهرستان خدابنده و شهر کرسف
(فرهنگ جغرافیایی شهرستان‌های کشور، ۱۳۸۱)

نقشه ۱: استان زنجان و شهرستان خدابنده (وبگاه سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی شهرستان زنجان، www.zanjan.mporg.ir)

تصویر ۱: تصویر هوایی از شهر کرسف و محوطه کرسف با رنگ قرمز

تصویر ۲: گودال ایجاد شده در محوطه کرسف

تصویر ۳: جانمایی ترانشه‌ها و گمانه‌های آزمایشی در محوطه

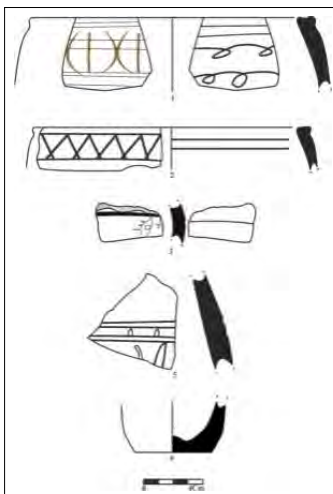
تصویر ۴: سفال وصالی شده از ترانشه I

تصویر ۶: سفال‌های لعاب‌دار منقوش محوطه کرسف

تصویر ۵: سفال‌های بدون لعاب محوطه کرسف

طرح ۱: برخی از سفال‌های شاخص ترانسه I (کانتکست ۱۰۱)

جدول ۱: مشخصات سفال‌های طرح ۱

ردیف	توصیف سفال	دوره مربوط
۱	لعابدار-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج سبز و سفید-داخل سبز-خمیره نخودی-نقش کنده زیرلعاب	اسلامی میانی
۲	لعابدار-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج سبز-داخل سبز-خمیره نخودی-نقش کنده زیرلعاب	اسلامی میانی
۳	لعابدار-بدنه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج سبز-داخل سبز-خمیره نخودی-نقش کنده زیرلعاب	اسلامی میانی
۵	ساده-بدنه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-هرسه طرف نخودی-نقش کنده بیرون	اسلامی میانی
۶	ساده-بدنه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-هرسه طرف قرمز-نقش کنده بیرون	اسلامی میانی

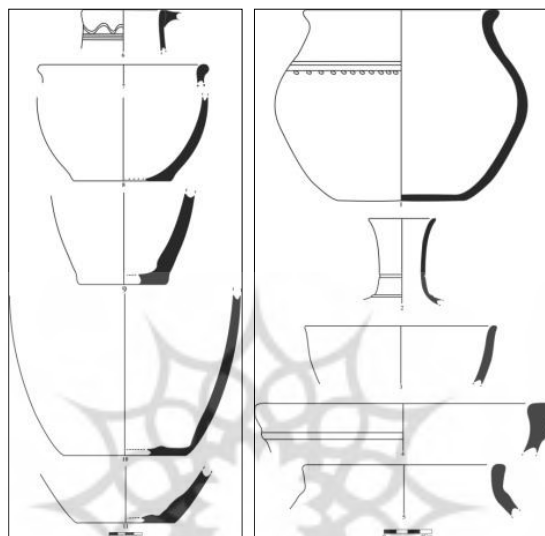

طرح ۲: برخی از سفال‌های شاخص ترانسه I (کانتکست ۱۰۲)

جدول ۲: مشخصات سفال‌های طرح ۲

ردیف	توصیف سفال	دوره مربوط
۱	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-هرسه طرف نخودی-پوشش رقیق بیرون	اسلامی میانی
۲	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-هرسه طرف نخودی-پوشش رقیق بیرون-نقش برجسته بیرون	اسلامی میانی
۳	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-هرسه طرف نخودی-پوشش رقیق بیرون-نقش برجسته بیرون	اسلامی میانی
۴	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-هرسه طرف قرمز-نقش کنده بیرون	اسلامی میانی

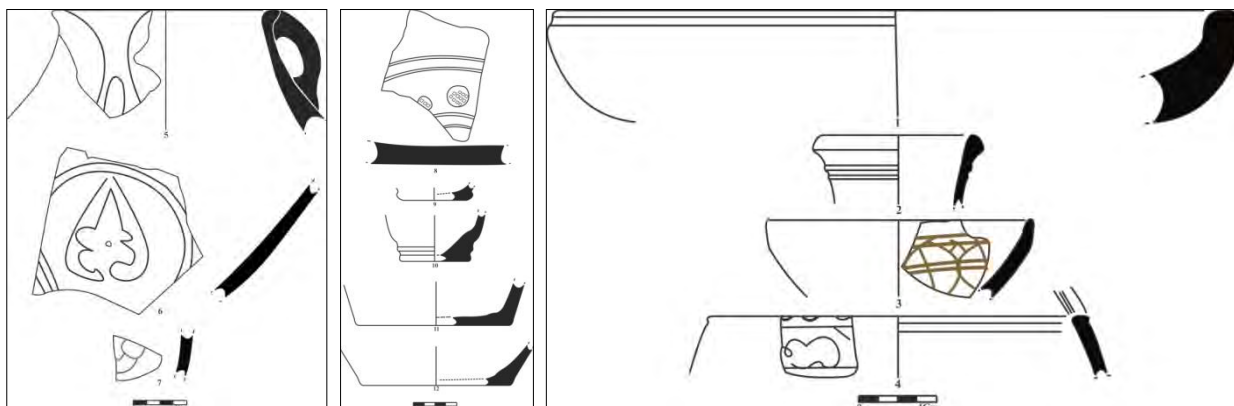
اسلامی میانی	لعابدار-بدنه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج سبز-داخل سبز-خمیره نخودی-نقش کنده زیرلعاب	۵
اسلامی میانی	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-هرسه طرف نخودی	۶
اسلامی میانی	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-هرسه طرف نخودی	۷
اسلامی میانی	لعابدار-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج سبز-داخل سبز-خمیره قرمز-نقش کنده زیرلعاب	۸
اسلامی میانی	لعابدار-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج سبز-داخل سبز-خمیره قرمز-نقش کنده زیرلعاب	۹
اسلامی میانی	لعابدار-بدنه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج نخودی-داخل سفید-خمیره نخودی-نقش کنده زیرلعاب	۱۰
اسلامی میانی	لعابدار-کف-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج قرمز-داخل سفید-خمیره قرمز-نقش کنده زیرلعاب	۱۱
اسلامی میانی	لعابدار-کف-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج قرمز-داخل سبز-خمیره قرمز-نقش کنده زیرلعاب	۱۲

طرح ۳: سفال‌های شاخص ترانسه I (کانتکست ۱۰۵)

جدول ۳: مشخصات سفال‌های طرح ۳

ردیف	توصیف سفال	دوره مربوط
۱	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-هرسه طرف قهوه‌ای-نقش کنده روی ظرف	اسلامی میانی
۲	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-هرسه طرف نخودی-نقش کنده بیرون	اسلامی میانی
۳	لعابدار-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج سفید-داخل سفید-خمیره قرمز	اسلامی میانی
۴	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-هرسه طرف قرمز	اسلامی میانی
۵	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج قرمز-داخل قرمز-خمیره قرمز	اسلامی میانی
۶	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-هرسه طرف نخودی-نقش کنده بیرون	اسلامی میانی
۷	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج سیاه-داخل قرمز-خمیره خاکستری	اسلامی میانی
۸	ساده-کف-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج نخودی-داخل نخودی-خمیره نخودی	اسلامی میانی
۹	ساده-کف-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج قرمز-داخل قرمز-خمیره قرمز	اسلامی میانی
۱۰	ساده-کف-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج نخودی-داخل نخودی-خمیره نخودی	اسلامی میانی
۱۱	ساده-کف-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج نخودی-داخل نخودی-خمیره نخودی	اسلامی میانی

طرح ۴: برخی از سفال‌های شاخص ترانسه I (کانتکست ۱۱۰)

جدول ۴: مشخصات سفال‌های طرح ۴

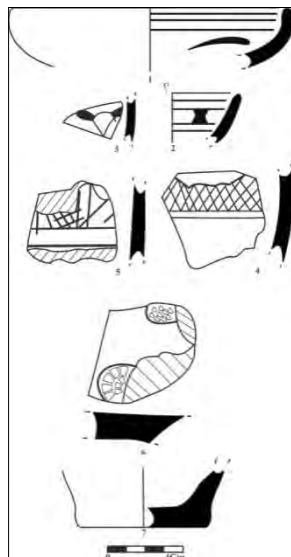
ردیف	توصیف سفال	دوره مربوط
۱	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-هرسه طرف قرمز-نقش کنده روی طرف	اسلامی میانی
۲	ساده-لبه-چرخ ساز-ظریف-منسجم-کانی-پخت کافی-هرسه طرف نخودی-نقش کنده و برجسته بیرون	اسلامی میانی
۳	لعابدار-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج نخودی-داخل سفید-خمیره نخودی-نقش کنده زیر لعاب	اسلامی میانی
۴	لعابدار-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج سبز-داخل سبز-خمیره نخودی-نقش کنده زیر لعاب	اسلامی میانی
۵	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج سیاه-داخل قهوه‌ای-خمیره قهوه‌ای-پوشش رقیق خارج-نقش فشاری زیر دسته	اسلامی میانی
۶	لعابدار-بدنه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج نخودی-داخل سبز-خمیره نخودی-نقش کنده زیر لعاب	اسلامی میانی
۷	لعابدار-بدنه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج نخودی-داخل سبز و سفید-خمیره قرمز-نقش کنده زیر لعاب	اسلامی میانی

طرح ۵: برخی از سفال‌های شاخص ترانسه II (کانتکست ۲۰۲)

جدول ۵: مشخصات سفال‌های طرح ۴

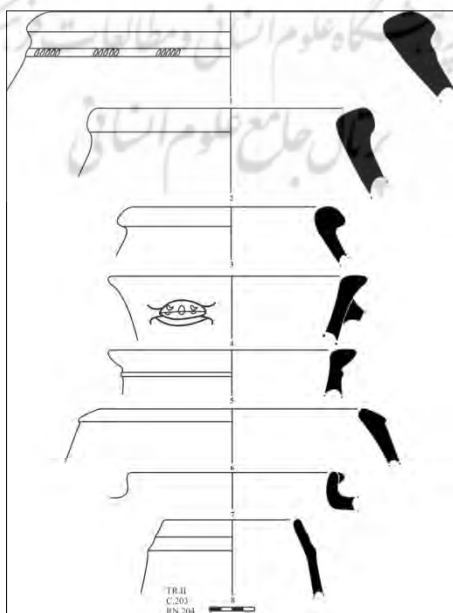
ردیف	توصیف سفال	دوره مربوط
۱	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج نخودی-داخل نخودی-خمیره نخودی	اسلامی میانی
۲	لعابدار-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج سبز-داخل سبز-خمیره قهوه‌ای-نقش کنده زیر لعاب-نقش سبز تیره در داخل	اسلامی میانی
	لعابدار-لبه-چرخ ساز-ظریف-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج قهوه‌ای-داخل سبز-خمیره قهوه‌ای-نقش کنده زیر لعاب-سبز تیره درون	اسلامی میانی

طرح ۶: سفال‌های شاخص ترانسه II (کانتکست ۲۰۳)

جدول ۶: مشخصات سفال‌های طرح ۶

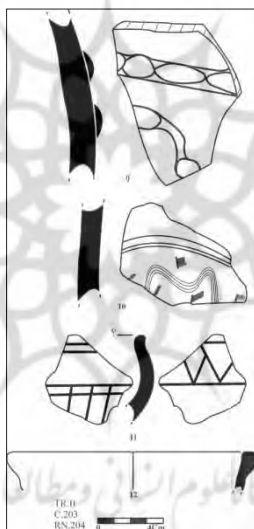
ردیف	توصیف سفال	دوره مربوط
۱	لعبدار-لبه-چرخ ساز-ظریف-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج نخودی-داخل سبز-خمیره قهوه‌ای-نقش کنده زیر لعاب-نقش سبز تیره درون	اسلامی میانی
۲	لعبدار-لبه-چرخ ساز-ظریف-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج قهوه‌ای-داخل سبز-خمیره قهوه‌ای-نقش کنده زیر لعاب-نقش سبز تیره درون	اسلامی میانی
۳	لعبدار-بدنه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج سفید-داخل سفید-خمیره قهوه‌ای-نقش کنده زیر لعاب	اسلامی میانی
۴	لعبدار-بدنه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج سفید-داخل سفید-خمیره قهوه‌ای-نقش کنده زیر لعاب-نقش سبز تیره درون	اسلامی میانی
۵	لعبدار-بدنه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج سفید-داخل سفید-خمیره قهوه‌ای-نقش کنده زیر لعاب-نقش سبز تیره درون	اسلامی میانی
۶	ساده-بدنه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج قهوه‌ای-داخل قهوه‌ای-خمیره قهوه‌ای-نقش استامپی بیرون	اسلامی میانی
۷	ساده-کف-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج نخودی-داخل قهوه‌ای-خمیره قهوه‌ای	اسلامی میانی

طرح ۷: سفال‌های شاخص ترانسه II (کانتکست ۲۰۳)

جدول ۷: مشخصات سفال‌های طرح ۷

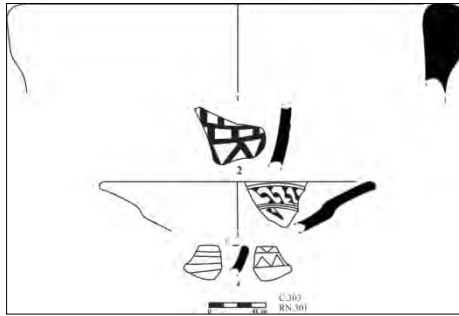
ردیف	توصیف سفال	دوره
۱	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج قهوه‌ای-داخل قهوه‌ای-خمیره قهوه‌ای-نقش کنده بیرون	اسلامی میانی
۲	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج نخودی-داخل قهوه‌ای-خمیره قهوه‌ای	اسلامی میانی
۳	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج نخودی-داخل نخودی-خمیره نخودی	اسلامی میانی
۴	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج قهوه‌ای-داخل قهوه‌ای-نقش کنده روی دسته	اسلامی میانی
۵	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج قهوه‌ای-داخل قهوه‌ای-خمیره قهوه‌ای-	اسلامی میانی
۶	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج نخودی-داخل قهوه‌ای روشن-خمیره قهوه‌ای	اسلامی میانی
۷	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت نامناسب-خارج قهوه‌ای-داخل قهوه‌ای-خمیره قهوه‌ای	اسلامی میانی
۸	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج نخودی-داخل نخودی-خمیره نخودی	اسلامی میانی
۹	ساده-بدنه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج نخودی-داخل نخودی-خمیره نخودی-نقش افزوده بیرون	اسلامی میانی
۱۰	ساده-بدنه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج نخودی-داخل نخودی-خمیره نخودی-نقش کنده بیرون	اسلامی میانی
۱۱	لعبدار-بدنه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج سبز-داخل سبز-خمیره قهوه‌ای-نقش کنده زیرلعب-نقش سبز تیره در دو طرف	اسلامی میانی
۱۲	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج قهوه‌ای روشن-داخل قهوه‌ای روشن-خمیره قهوه‌ای روشن	اسلامی میانی

طرح ۸: سفال‌های شاخص ترانشه II (کانتکتست ۲۰۳)

جدول ۸: مشخصات سفال‌های طرح ۸

ردیف	توصیف سفال	دوره مربوط
۱	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج قهوه‌ای-داخل قهوه‌ای-خمیره قهوه‌ای	اسلامی میانی
۲	ساده-لبه-چرخ ساز-ظریف-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج قهوه‌ای-داخل قهوه‌ای-خمیره قهوه‌ای	اسلامی میانی
۳	لعبدار-بدنه-چرخ ساز-ظریف-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج سبز-داخل سبز-خمیره قهوه‌ای-نقش کنده زیرلعب-نقش سبز تیره در درون	اسلامی میانی
۴	ساده-بدنه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج نخودی-داخل نخودی-خمیره نخودی	اسلامی میانی
۵	ساده-کف-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج نخودی-داخل نخودی-خمیره نخودی	اسلامی میانی

طرح ۹: سفال‌های شاخص ترانسه II (کانتکست ۳۰۳)

جدول ۹: مشخصات سفال‌های طرح ۹

دوره مربوط	توصیف سفال	شماره
اسلامی میانی	ساده-لبه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج نخودی-داخل نخودی-خمیره قهوه‌ای-پوشش رقیق دو طرف	۱
اسلامی میانی	لعابدار-بدنه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج سفید-داخل سفید-خمیره قهوه‌ای-نقش کنده زیر لعاب-نقش قهوه‌ای تیره در درون	۲
اسلامی میانی	ساده-بدنه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج نخودی-داخل قهوه‌ای-خمیره قهوه‌ای	۳
اسلامی میانی	ساده-بدنه-چرخ ساز-متوسط-منسجم-کانی-پخت کافی-خارج قهوه‌ای-داخل قهوه‌ای-خمیره قهوه‌ای	۴

تصویر ۸: سنگ ساب بدست آمده از ترانسه I

تصویر ۷: قطعه آهنی مدور اکسید شده

تصویر ۹: شی سفالی مدور و شکسته بدست آمده از ترانسه I

تصویر ۱۰: تکه‌هایی از ظرف شیشه‌ای بدست آمده از ترانشه II

تصویر ۱۱: مشته سنگی بدست آمده از ترانشه II

تصویر ۱۲: سازه‌های نامنظم سنگی در ترانشه I

تصویر ۱۳: تصویری از بیت اسلامی با انباشت استخوان حیوانی در ترانشه I

تصویر ۱۴: تصویری از سازه‌های نامنظم سنگی در ترانشه I

تصویر ۱۵: تصویری از سازه‌های نامنظم سنگی در گمانه آزمایشی ۱

تصویر ۱۶: تصویری از آثار معماری در ترانشه II

تصویر ۱۷: تصویری از آثار معماری در ترانشه III

تصویر ۱۸: سازه سنگی بدست آمده از گمانه آزمایشی ۴